

νο ἔργο μας. Ἄς θυμίσωμε μόνο, ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι κάποια προσπάθεια νὰ ἐπιτύχη ἀπὸ τὴν ἀκατέργαστη ὕλη ὁρισμένα πράγματα, καὶ ὅτι ἔνστικτο καὶ νοῦς, στὴν τελειωτικὴ τους κατὰστασι, εἶναι δυὸ μέσα γιὰ νὰ ἀξιοποιήσουν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἓνα ἔργαλειο : στὴν πρώτη περίπτωσι, τὸ ἔργαλειο ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐμψύχου ὄντος· στὴν ἄλλη, εἶναι ἓνα ἀνόργανο ἔργαλειο, ποῦ χρειάστηκε νὰ τὸ ἐπινοήσωμε, νὰ τὸ κατασκευάσωμε καὶ νὰ μάθωμε τὸ χειρισμὸ του. Θέσετε τὴ χρησιμοποίησι, ἀκόμη περισσότερο τὴν κατασκευὴ, καὶ ἀκόμη περισσότερο τὴν ἐφεύρεσι, καὶ θὰ βρῆτε ἓνα ἓνα ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ νοῦ, γιὰτὶ ὁ προορισμὸς του ἐξηγεῖ τὴ σύστασίν του. Ἄλλὰ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἀπομένει ἓνας θύσανος ἀπὸ ἔνστικτο γύρω ἀπὸ τὸ νοῦ, καὶ ὅτι στὸ βάθος τοῦ ἔνστικτου ὑπάρχουν λάμπεις ἀπὸ νοῦ. Μποροῦμε νὰ συμπεράνωμε, ὅτι ἄρχισαν μὲ τὸ νὰ ἐμπεριέχουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο καὶ ὅτι, ἂν ξαναγυρίζαμε ἀρκετὰ πολὺ στὸ παρελθόν, θὰ βρῖσκαμε ἔνστικτα πιὸ κοντὰ στὸ νοῦ ἀπὸ ὅσο τὰ δικὰ μας ἔνστικτα, καὶ νοῦ πιὸ γειτονικὸ μὲ τὸ ἔνστικτο ἀπὸ ὅσο εἶναι ὁ νοῦς τῶν σπονδυλωτῶν μας. Οἱ δυὸ ἐνέργειες, ποῦ στὴν ἀρχὴ ἢ μιὰ εἰσέδουε μέσα στὴν ἄλλη, χρειάστηκε νὰ χωρίσουν γιὰ νὰ μεγαλώσουν· ἀλλὰ κάτι ἀπὸ τὴ μιὰ ἔμεινε μέσα στὴ φύσι τῆς ἄλλης. Τὸ ἴδιο θὰ λέγαμε γιὰ ὅλες τὶς μεγάλες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Κάθε μιὰ τους παρουσιάζει πολὺ συχνὰ σὲ κατάστασι ὑποτυπώδη, ἢ λανθάνουσα, ἢ δυνητικὴ, τοὺς οὐσιώδεις χαρακτῆρες τῶν περισσότερων ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις.

Ὅταν λοιπὸν μελετοῦμε, στὸ τέρμα τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς μεγάλες προσπάθειες τῆς φύσεως, αὐτὲς τὶς ὁμάδες ἀπὸ ὄντα νοητικὰ στὴν οὐσία τους καὶ μερικῶς ἐλεύθερα, τὶς ἀνθρώπινες δηλαδὴ κοινωνίες, δὲν πρέπει νὰ χάνωμε ἀπὸ τὰ μάτια μας τὸ ἄλλο τελικὸ ἄκρο τῆς ἐξέλιξης, τὶς κοινωνίες ποῦ κυβερνοῦνται ἀπὸ τὸ καθαρὸ ἔνστικτο, ὅπου τὸ ἄτομο τυφλὰ ὑπηρετεῖ τὸ συμφέρον τῆς κοινότητος. Τούτῃ ἢ σύγκρισι δὲ θὰ δικαιολογήσῃ ποτὲ στερεὰ πορίσματα· θὰ μπορέσῃ ὅμως νὰ ὑποβάλλῃ ἐρμηνεῖες. Ἄν στὰ δυὸ κύρια τέρματα τῆς ἐξελικτικῆς κίνησεως συναντοῦμε κοινωνίες, καὶ ἂν ὁ ὀργανισμὸς τοῦ ἀτόμου εἶναι χτισμένος ἀπάνω σὲ σχέδιον ποῦ ἀναγγέλλει τὸ σχέδιον τῶν κοινωνιῶν, αὐτὸ γίνεται γιὰτὶ ἡ ζωὴ εἶναι συναρμολόγησι καὶ ἱεραρχία στοιχείων ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα κατανέμεται ἡ ἐργασία : τὸ κοινωνικὸ ὑπάρχει στὸ βάθος τοῦ ζωτικοῦ. Ἄν, στὶς κοινωνίες ἐκεῖνες ποῦ οἱ ἀτομικοὶ κίολας ὀργανισμοὶ ἀποτελοῦν, τὸ

στοιχείο ὀφείλει νὰ εἶναι ἕτοιμο νὰ θυσιάσῃ γιὰ τὸ σύνολο, ἂν ἔτσι εἶναι ἀκόμη σ' αὐτὲς τὶς κοινωνίες τῶν κοινωνιῶν ποὺ ἀπαρτίζουν, στὸ ἄκρο τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δυὸ μεγάλες γραμμές ἐξέλιξης, ἡ κυψέλη καὶ ἡ μυρμηγκοφωλιά, ἂν τέλος τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ ἐπιτυχαίνεται μὲ τὸ ἔνστικτο, ποὺ εἶναι μόνο προέκταση τοῦ διοργανωτικοῦ ἔργου τῆς φύσης, αὐτὰ γίνονται γιὰ τὴ φύση νοιάζεται πλιότερο γιὰ τὴν κοινωνία παρὰ γιὰ τὸ ἄτομο. Ἄν δὲ γίνεται ὅμως ἔτσι στὸν ἄνθρωπο, εἶναι γιὰ τὴν ἑφευρετικὴ προσπάθεια ποὺ ἐκδηλώνεται σὲ ὅλο τὸ πεδίο τῆς ζωῆς μὲ τὴ δημιουργία νέων εἰδῶν, μόνο στὴν ἀνθρωπότητα βρῆκε τὸ μέσο νὰ συνεχιστῇ ἀπὸ ἄτομα στὰ ὁποῖα ἀπονεμήθηκε τότε, μαζὶ μὲ τὸ νοῦ, ἡ ἰκανότητα τῆς πρωτοβουλίας, ἡ ἀνεξαρτησία, ἡ ἐλευθερία. Ἄν, τώρα, ὁ νοῦς ἀπειλῇ νὰ διασπάσῃ σὲ ὠρισμένα σημεῖα τὴν κοινωνικὴ συνοχή, καὶ ἂν ἡ κοινωνία πρέπη νὰ ὑπάρχη, πρέπει, ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ σημεῖα, νὰ ὑπάρχη ἓνα ἀντίρροπο στὸ νοῦ. Ἄν τὸ ἀντίρροπο αὐτὸ δὲ μπορῇ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἔνστικτο, ἀφοῦ τὴ θέση τοῦ ἀκριβῶς πῆρεν ὁ νοῦς, πρέπει μιὰ δυναμικότητα ἐνστίκτου, ἢ, ἂν προτιμοῦν, τὸ ὑπόλειμμα ἐνστίκτου ποὺ ὑπάρχει γύρω στὸ νοῦ, νὰ παράγῃ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα : δὲν μπορεῖ νὰ δράσῃ ἄμεσα, ἀλλὰ ἀφοῦ ὁ νοῦς ἐργάζεται ἀπάνω σὲ παραστάσεις, θὰ διεγείρῃ «φανταστικὲς» παραστάσεις, ποὺ θὰ ἀντισταθοῦν στὴν παράσταση τοῦ πραγματικοῦ καὶ θὰ ἐπιτύχουν, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ἴδιου τοῦ νοῦ, νὰ ἀντενεργήσουν στὸ διανοητικὸ ἔργο. Ἔτσι θὰ ἐξηγιόταν ἡ μυθοποιητικὴ λειτουργία. Κι ἂν παίξῃ κοινωνικὸ ρόλο, πρέπει νὰ ἐξυπηρετῇ καὶ τὸ ἄτομο, ποὺ ἡ κοινωνία ἔχει τὶς περισσότερες φορὲς συμφέρον νὰ τὸ βολεύῃ. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ εἰκάσωμε ὅτι, μὲ τὴ στοιχειώδη καὶ πρωταρχικὴ τῆς μορφῆς, ἡ λειτουργία αὐτὴ φέρνει καὶ στὸ ἴδιο τὸ ἄτομο ἐπαύξηση δύνάμης. Ἄλλὰ πρὶν φτάσωμε στὸ δεύτερο τοῦτο σημεῖο, ἄς ἐξετάσωμε τὸ πρῶτο.

Ἀνάμεσα στὶς παρατηρήσεις ποὺ συγκόμισεν ἡ «ψυχικὴ ἐπιστήμη», σημειώσαμε ἄλλοτε τὸ ἀκόλουθο περιστατικό. Μιὰ κυρία βρισκότανε στὸ ὑψηλότερο πάτωμα ἐνὸς ξενοδοχείου. Θέλοντας νὰ κατέβῃ, βγῆκε στὸ κεφαλόσκαλο. Ἡ σιδερόπορτα, ποὺ ἔργο τῆς ἔχει νὰ κλείνῃ τὴ διαδρομὴ τοῦ ἀνελκυστήρα, ἦταν ἀκριβῶς ἀνοιχτὴ. Καὶ ἐπειδὴ ἡ πόρτα αὐτὴ εἶναι ἀνοιχτὴ μόνο ὅταν ὁ ἀνελκυστήρας εἶναι σταματημένος στὸ πάτωμα, βιάστηκε νὰ τὸν πάρῃ. Ἐνοιωσεν ἀπότομα νὰ τὴ ρίχνουν πρὸς τὰ πίσω : ὁ ἄνθρωπος ὁ ἐπιφορτισμένος μὲ τὸ χειρισμὸ τοῦ ἀνα-

βατήρα είχε φανῆ καὶ τὴν ἔσπρωξε στὸ κεφαλόσκαλο. Ἐκείνη τὴ στιγμή, συνῆρθε ἀπὸ τὴν ταραχὴ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς διαπίστωσης, ὅτι οὔτε ἄνθρωπος, οὔτε ἀναβατήρας ἦταν ἐκεῖ. Ἀπὸ βλάβη τοῦ μηχανισμοῦ εἶχε ἀνοίξει ἡ πόρτα στὸ διαμέρισμα ὅπου βρισκόταν ἡ κυρία, ἐνῶ ὁ ἀναβατήρας ἔμεινε κάτω. Στὸ κενὸ πήγαινε νὰ ριχτῆ: μια θαυματουργικὴ φρεναπάτη τῆς ἔσωσε τὴ ζωὴ. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ποῦμε ὅτι τὸ θαῦμα ἐξηγεῖται εὐκόλα; Ἡ κυρία σκέφτηκε σωστὰ πάνω σὲ ἕνα πραγματικὸ γεγονός, γιατί πραγματικὰ ἡ σιδερόπορτα ἦταν ἀνοιχτὴ καὶ ὁ ἀναβατήρας ἔπρεπε νὰ ἦταν ἐκεῖ. Μόνο ἡ ἀντίληψη τῆς κενῆς διαδρομῆς θὰ τὴν ἔβγαζεν ἀπὸ τὴν πλάνη τῆς· ἀλλὰ ἡ ἀντίληψη αὐτὴ θὰ ἐρχόταν πολὺ ἀργά, γιατί ἡ πράξη, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν ὀρθὸ συλλογισμό ποὺ ἔκαμε, εἶχε κίολας ἀρχίσει. Τότε πρόβαλεν ἡ ἐνστικτώδης προσωπικότητα, ἡ ὑπνοβατικὴ, ποὺ εἶναι κάτω ἀπὸ κείνην ποὺ συλλογίζεται. Αὐτὴ ἀντιλήφθηκε τὸν κίνδυνο. Χρειαζόταν ἀμεση δράση. Στὴ στιγμή ἔρριξε τὸ σῶμα πρὸς τὰ πίσω, κάνοντας, τὴν ἴδια ὥρα, νὰ ξεπεταχτῆ τὸ πλαστό, φρεναπατικὸ πρόσωπο, ποὺ μπορούσε πολὺ καλὰ νὰ προκαλέσῃ καὶ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν κίνηση τὴ φαινομενικὰ ἀδικαιολόγητη.

Ἄς φαντασθοῦμε τώρα μιὰ πρωτόγονη ἀνθρωπότητα καὶ κοινωνίες ὑποτυπώδεις. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ σ' αὐτὰ τὰ συγκροτήματα τὴ συνοχὴ ποὺ ἤθελε, ἡ φύση θὰ διέθετεν ἕνα ἀπλὸ μέσο: δὲ θάχε παρὰ νὰ προικίσῃ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὰ κατάλληλα ἐνστικτα. Ἔτσι ἔκαμε γιὰ τὴν κυψέλη καὶ γιὰ τὴ μυρμηγκοφωλιά. Κι ἡ ἐπιτυχία τῆς στάθηκε δὲ τέλεια· τὰ ἄτομα ζοῦν ἔδῳ μόνο γιὰ τὴν κοινότητα. Καὶ τὸ ἔργο τῆς ἦταν εὐκόλο, ἀφοῦ δὲν εἶχε παρὰ νὰ ἀκολουθήσῃ τὴ συνηθισμένη τῆς μέθοδο: τὸ ἐνστικτο ἔχει πραγματικὰ τὸ ἴδια πλάτος μὲ τὴ ζωὴ, καὶ τὸ κοινωνικὸ ἐνστικτο, ὅπως τὸ βρίσκουμε στὸ ἔντομο, εἶναι τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα τῆς ὑποταγῆς καὶ ἐναρμόνισης ποὺ ἐμψυχώνει τὰ κύτταρα, τοὺς ἴστους καὶ τὰ ὄργανα κάθε ἐμψυχου ὄντος. Στὴ σειρά ὁμως τῶν σπονδυλωτῶν ἡ ζωτικὴ ὄθηση τείνει στὸ ἀνοιγμα τοῦ νοῦ καὶ ὄχι πιά σὲ ἀνάπτυξη τοῦ ἐνστίκτου. Ὅταν ἔφτασε στὸ τέρμα ἡ κίνηση μὲ τὸν ἄνθρωπο, τὸ ἐνστικτο δὲν ἐξαφανίστηκε, ἔπαυσε ἐκλειψῆ· μιὰ θολὴ λάμψη μένει ἀπ' αὐτὸ γύρω στὸν πυρήνα, τὸν ὅλο φωτισμένο ἢ μᾶλλον φωτοβόλο, τὸ νοῦ. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ὁ στοχασμὸς θὰ ἐπιτρέψῃ στὸ ἄτομο νὰ ἐφευρίσκῃ, στὴν κοινωνία νὰ προοδεύῃ. Ἐφεύρεση σημαίνει πρωτοβουλία, καὶ μιὰ ἐκκλήση στὴν ἀτομικὴ πρωτοβουλία ὑπάρ-

χει κιόλας φόβος νὰ φέρνη σὲ κίνδυνο τὴν κοινωνικὴ πειθαρχία. Τί θὰ συμβῆ, ἂν τὸ ἄτομο ἀποσύρη τὸ στοχασμό του ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε, ἐννοῶ ἀπὸ τὸ καθῆκον νὰ ἐκτελῆ, νὰ τελειοποιῆ, νὰ ἀνανεώνη, γιὰ νὰ τὸν κατευθύνῃ ἀπάνω στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του, στὰ ἐμπόδια ποὺ τοῦ ἐπιβάλλει ἡ κοινωνικὴ ζωὴ, στὴ θυσία ποὺ κάνει στὴν κοινότητα; Παραδομένος στὸ ἐνστικτο ὅπως τὸ μυρμηγκι ἢ ἡ μέλισσα, θὰ ἔμενε ἀφοσιωμένος στὸν ἐξωτερικὸ σκοπὸ ποὺ ἔχει νὰ φτάσῃ· θὰ ἐργαζόταν γιὰ τὸ εἶδος, αὐτοματικά, ὑπνοβατικά. Προικισμένος μὲ νοῦ, ξυπνημένος στὸ στοχασμό, θὰ στραφῆ στὸν ἑαυτό του καὶ θὰ σκεφτῆ μόνο νὰ ζῆ εὐχάριστα. Χωρὶς ἀμφιβολία ἓνας κανονικὸς συλλογισμὸς θὰ τοῦ ἀπόδειχνε ὅτι εἶναι συμφέρον του νὰ προάγῃ τὴν εὐτυχία τοῦ ἄλλου· χρειάζονται ὅμως αἰῶνες πνευματικῆς καλλιέργειας γιὰ νὰ φέρουν ὠφελιμιστὴ σὰν τὸν Στούαρτ Μίλλ, καὶ ὁ Στούαρτ Μίλλ δὲν ἔπεισεν ὅλους τοὺς φιλοσόφους, ἀκόμη λιγώτερο τοὺς κοινούς ἀνθρώπους. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ νοῦς στὴν ἀρχὴ θὰ συμβουλεύσῃ τὸν ἐγωϊσμό. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση θὰ ριχτῆ τὸ νοητικὸν ὄν, ἂν τίποτε δὲν τὸ σταματήσῃ. Ἡ φύση ὅμως ἀγρουπνᾷ. Πρὶν λίγο, μπροστὰ στὴν ἀνοιχτὴ σιδηρόπορτα, ξεπρόβαλε ἓνας φύλακας, ποὺ ἐμπόδιζε τὴν εἴσοδο καὶ ἔσπρωχνε πίσω αὐτὸν ποὺ ἐρχόταν καταπάνω του. Ἐδῶ θὰ εἶναι ἓνας θεός, προστάτης τῆς πολιτείας, ὁ ὁποῖος θὰ ἀπαγορεύῃ, θὰ ἀπειλῆ, θὰ κολάζῃ. Ὁ νοῦς, πραγματικά, ρυθμίζεται πάνω σὲ ἀντιλήψεις τοῦ παρόντος, ἢ πάνω σ' αὐτὰ τὰ ὑπολείμματα ἀπὸ ἀντιλήψεις τὰ περισσότερο ἢ λιγώτερο παραστατικά, ποὺ ὀνομάζουν ἀναμνήσεις. Μιὰ ποὺ τὸ ἐνστικτο ὑπάρχει πιά μόνο σὲ κατάσταση ἰχνους ἢ δυνητικότητας, μιὰ ποὺ δὲν εἶναι τόσο δυνατὸ ὥστε νὰ προκαλῆ ἢ νὰ ἐμποδίξῃ πράξεις, θὰ χρειαστῆ νὰ διεγείρῃ μιὰ ἀπατηλὴ ἀντίληψη, ἢ τὸ πολὺ πολὺ μιὰ ἀπομίμηση ἐνθύμησης ἀρκετὰ σωστῆς, ἀρκετὰ χτυπητῆς, ὥστε νὰ σύρῃ τὸ νοῦ σὲ ἀπόφαση. *Κυτταγμένη λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἀποψη τούτη ἢ θρησκεία εἶναι μιὰ ἀμυντικὴ ἀντίδραση τῆς φύσης ἐνάντια στὴ διαλυτικὴ δύναμη τοῦ νοῦ.*

Ἔτσι ὅμως ἔχομε μόνο σχηματοποιημένη εἰκόνιση ἐκείνου ποὺ πραγματικά γίνεται. Γιὰ πιότερη σαφήνεια ὑποθέσαμε ἀπότομη ἐπανάσταση τοῦ ἀτόμου μέσα στὴν κοινωνία, καὶ τὴν παρουσία στὴν ἀτομικὴ φαντασία ἐνὸς θεοῦ ποὺ ἐμποδίζει καὶ ἀπαγορεύει. Χωρὶς ἀμφιβολία τὰ πράγματα παίρνουν τούτῃ τὴ δραματικὴ μορφή, ὠρισμένη στιγμὴ καὶ γιὰ ὠρισμένο χρόνον.

Οἱ δύο πηγές τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας

μέσα σὲ ἀνθρωπότητα προχωρημένη πιά στὸ δρόμο τοῦ πολιτισμοῦ. Ἄλλὰ ἡ πραγματικότητα ἐξελίσσεται πρὸς τὴν ἀκρίβεια τοῦ δράματος μόνο μὲ τὴν ἔνταση τοῦ οὐσιώδους καὶ μὲ τὸν περιορισμὸ τοῦ ὑπεράφθονου. Πράγματι, στὰ ἀνθρώπινα συγκροτήματα τέτοια πού μπόρεσαν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὰ χέρια τῆς φύσης, ἢ διάκριση, ἀνάμεσα σὲ κείνο πού ἔχει σημασία γιὰ τὴ συνοχὴ τῆς ομάδας καὶ σὲ κείνο πού δὲν ἔχει, δὲν εἶναι πολὺ καθαρὴ, οἱ συνέπειες μιᾶς πράξης πού ἐκτελεῖ τὸ ἄτομο δὲ φαίνονται τόσο σφιχτὰ ἀτομικῆς, ἢ ἀπαγορευτικῆς δύναμη πού ἀναπηδᾷ, τὴ στιγμὴ πού πάει νὰ γίνῃ ἡ πράξη, δὲν ἐνσαρκώνεται σὲ ἓνα πρόσωπο, τόσο τέλεια. Ἄς σταματήσωμε σ' αὐτὰ τὰ τρία σημεία.

Σὲ κοινωνίες ὅπως οἱ δικές μας ὑπάρχουν ἔθιμα, ὑπάρχουν καὶ νόμοι. Δίχως ἀμφιβολία οἱ νόμοι συχνὰ εἶναι ἔθιμα σταθερά· ἓνα ἔθιμο ὅμως μεταβάλλεται σὲ νόμο, μόνο ὅταν παρουσιάσῃ ὠρισμένο ἐνδιαφέρον, ἀναγνωρισμένο καὶ διατυπώσιμο· ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη διακρίνει ἀπότομα τὰ ἄλλα. Εἶναι λοιπὸν καθαρὴ ἢ διάκριση ἀνάμεσα στὸ οὐσιώδες καὶ τὸ τυχαῖο· ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὑπάρχει ὅ,τι εἶναι ἀπλή συνήθεια, ἀπὸ τὸ ἄλλο ὅ,τι εἶναι νομικὴ καὶ ἀκόμη ἠθικὴ ὑποχρέωση. Δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ἔτσι σὲ κοινωνίες λιγώτερο ἐξελιγμένες, οἱ ὁποῖες ἔχουν μόνο ἔθιμα, πού ἄλλα εἶναι δικαιολογημένα ἀπὸ πραγματικὴ ἀνάγκη, καὶ πού τὰ περισσότερα ὀφείλονται σὲ ἀπλή τύχη, ἢ σὲ ἀλόγιστη ἐπέκταση τῶν πρώτων. Ἐδῶ ὅ,τι εἶναι συνηθισμένο εἶναι ἀναγκαῖα ὑποχρεωτικό, γιατί, ἐπειδὴ ἡ κοινωνικὴ στερεότητα δὲν ἔχει συμπυκνωθῆ σὲ νόμους, ἀκόμη λιγώτερο σὲ ἀρχές, διαχύνεται στὴν κοινὴ ἀποδοχὴ τῶν συνηθειῶν. Ὅ,τι εἶναι συνηθισμένο, στὰ μέλη τῆς ομάδας, ὅ,τι ἡ κοινωνία περιμένει ἀπὸ τὰ ἄτομα, θὰ χρειαστῇ λοιπὸν νὰ πάρῃ θρησκευτικὸ χαραχτήρα, ἂν εἶναι ἀλήθεια ὅτι μὲ τὴν τήρησιν τοῦ ἔθιμου, καὶ μονάχα μ' αὐτὴν, συνδέεται ὁ ἄνθρωπος μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ ἔτσι ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ἄς ποῦμε, στὰ πεταχτά, ὅτι τὸ ζήτημα γιὰ τὶς σχέσεις τῆς ἠθικῆς μὲ τὴ θρησκεία πολὺ ἀπλουστεύεται ἔτσι, ὅταν ἐξετάζωμε τὶς ὑποτυπώδεις κοινωνίες. Οἱ πρωτόγονες θρησκείαι δὲ μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν ἀνήθικες, ἢ ἀδιάφορες στὴν ἠθικὴ, παρὰ μόνο ὅταν παίρνωμε τὴ θρησκεία ὅπως ἦταν στὴν ἀρχὴ ἀρχή, γιὰ νὰ τὴ συγκρίνωμε μὲ τὴν ἠθικὴ, τέτοια πού ἔγινε ἀργότερα. Στὴν ἀρχή, ὅλη ἡ ἠθικὴ εἶναι τὸ ἔθιμο· καὶ ἐπειδὴ ἡ θρησκεία ἀπαγο-

ρεύει τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ ἔθιμο, ἢ ἠθικὴ ἔχει τὸ ἴδιο πλάτος μὲ τὴ θρησκεία. Μάταια λοιπὸν θὰ μᾶς ἔφερναν τὴν ἀντίρρηση ὅτι οἱ θρησκευτικὲς ἀπαγορεύσεις δὲν ἀφοροῦσαν πάντα ὅ,τι μᾶς φαίνεται σήμερα σὰν ἀνήθικο καὶ σὰν ἀντικοινωνικό. Ἡ πρωτόγονη θρησκεία, κυτταγμένη ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ πρώτης ἀντικρούζομε, εἶναι μιὰ προφύλαξη ἐνάντια στὸν κίνδυνο τοῦ διατρέχει κανεῖς, μόλις ἀρχίζει νὰ σκέπτεται, νὰ σκέπτεται μόνο τὸν ἑαυτὸ του. Εἶναι λοιπὸν ἀκριβῶς μιὰ ἀμυντικὴ ἀντίδραση τῆς φύσης ἐνάντια στὸ νοῦ.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἢ ἰδέα τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης δὲν εἶναι καθόλου τόσο ἀπλή ὅσο θὰ μπορούσαν νὰ τὸ πιστέψουν. Προϋποθέτει παράσταση σχετικὰ ἀφηρημένη τῆς δραστηριότητος τοῦ ἀτόμου, πού τὴ θεωροῦν ἀνεξάρτητη γιὰ τὴν ἀπομόνωσαν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ δραστηριότητα. Ἀλλὰ τέτοια εἶναι στὴν ἀρχὴ ἢ ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς ομάδας, πού ὅλοι πρέπει νὰ νοιώθουν ὅτι μετέχουν σὲ ὠρισμένο βαθμὸ στὴ λιποψυχία τοῦ ἑνός, τουλάχιστο σὲ ὅσες περιπτώσεις θεωροῦν σοβαρές: τὸ ἠθικὸ κακό, ἂν μπορούμε πὰ νὰ χρησιμοποιήσωμε αὐτὸ τὸν ὄρο, κάνει ἐντύπωση φυσικοῦ κακοῦ πού λίγο λίγο θὰ ἀπλωνόταν νὰ προσβάλλη ὀλόκληρη τὴν κοινωνία μὲ μόλυνση. Ἄν λοιπὸν ἀναπηδήση ἐκδικήτρα δύναμη, θὰ εἶναι γιὰ νὰ χτυπήση τὴν κοινωνία στὸ σύνολό της, χωρὶς νὰ καταπέση μοναδικὰ στὸ σημεῖο ἀπὸ ὅπου ξεκίνησε τὸ κακό: ὁ πίνακας τῆς Δικαιοσύνης πού καταδιώκει τὸν ἔνοχο εἶναι σχετικὰ νεώτερος, καὶ ἀπλοποιήσαμε πολὺ τὰ πράγματα δείχνοντας ὅτι τὸ ἄτομο, τὴ στιγμὴ πού πάει νὰ σπάση τὸν κοινωνικὸ δεσμό, τὸ σταμάτησεν ὁ θρησκευτικὸς φόβος μιᾶς τιμωρίας, πού μόνος αὐτὸς θὰ τὴν ὑφίστατο. Δὲν εἶναι ὅμως λιγώτερο ἀλήθεια ὅτι τὰ πράγματα τείνουν νὰ πάρουν αὐτὴ τὴ μορφή, καὶ ὅτι θὰ τὴν πάρουν ὄλο καὶ πιὸ ξεκαθαρισμένα, ὅσο ἡ θρησκεία, στερεώνοντας τὴ δική της περριοχή, θὰ γίνῃ πιὸ ἀποφασιστικὰ μυθολογικὴ. Ὁ μῦθος ἄλλωστε θὰ φέρῃ πάντα μαζί του τὰ ἴχνη τῆς προέλευσός του· δὲ θὰ ξεχωρίζῃ ποτὲ τέλεια ἀνάμεσα στὴ φυσικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ ἢ κοινωνικὴ τάξη, ἀνάμεσα στὴ θελημένη κανονικότητα, πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ὑπακοὴ ὅλων στὸ νόμο, καὶ ἐκείνην πού ἐκφράζει ἡ φύση. Ἡ Θέμις, θεὰ τῆς ἀνθρωπίνης δικαιοσύνης, εἶναι ἡ μητέρα τῶν Ἐποχῶν (Ἔρῶν) καὶ τῆς Δίκης, ἢ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύει καὶ τὸ φυσικὸ καὶ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἀπὸ τὴ σύγχυσις τούτη μόλις πού λυτρωθήκαμε σήμερα· ἴχνη τῆς ἀπομένουσῃς γλῶσσα μας. Ἡθὴ καὶ ἠθικὴ, κανὼν μὲ τὸ νόημα τῆς σταθερό-

τητας και κανών με τὸ προστατευτικὸ νόημα: τὴν «ἔργω» καθολικότητα καὶ τὴ «νόμω» καθολικότητα τὴν ἐκφράζομε σχεδὸν με τὸν ἴδιο τρόπο. Ἡ λέξις «ordre» δὲ σημαίνει, τὴν ἴδια ὥρα, διευθέτησι καὶ προσταγή;

Μιλούσαμε, τέλος, γὰ θεὸ πού θὰ παρουσιαζόταν γὰ νὰ ἀπαγορεύσῃ, νὰ προειδοποιήσῃ ἢ νὰ τιμωρήσῃ. Ἡ ἠθικὴ δύναμη, ἀπὸ ὅπου ξεκινᾷ ἡ ἀντίστασις, καὶ στὴν ἀνάγκη ἢ ἐκδίκηση, θὰ ἐνσαρκωνόταν λοιπὸν σὲ ἓνα πρόσωπο. Τὸ νὰ τείνη ἔτσι, ἐντελῶς φυσικά, νὰ πάρῃ στὰ μάτια τοῦ ἀνθρώπου ἀνθρώπινη μορφή, τοῦτο δὲν εἶναι ἀμφίβολο· ἀλλὰ, ἂν ἡ μυθολογία εἶναι προῖον τῆς φύσεως, εἶναι τὸ ἀργοπορημένον προῖον τῆς, ὅπως τὸ ἀνθισμένον φυτὸ· ἔπειτα οἱ ἀρχὲς τῆς θρησκείας ἦταν πιὸ μετριόφρονες. Προσεχτικὴ ἐξέτασις τοῦ ὅ,τι συμβαίνει στὴ συνείδησή μας μᾶς δείχνει ὅτι σχεδιασμένη ἀντίστασις, καὶ ἐκδίκηση ἀκόμη, μᾶς φαίνονται πρῶτα πρῶτα σὰν ὄντοτες αὐτάρκεις· νὰ περιβληθοῦν με ὠρισμένον σῶμα, σὰν αὐτὸ μιᾶς ἄγρουπνης καὶ ἐκδικητικῆς θεότητος, εἶναι κίολας γι' αὐτὲς πολυτέλεια· ἡ μυθοποιητικὴ λειτουργία τοῦ πνεύματος ἀσκεῖται χωρὶς ἀμφιβολία με εὐχαρίστησι τέχνης μόνο σὲ παραστάσεις ἔτσι ντυμένες, ἀλλὰ δὲν τὶς φτιάχνει ἀπὸ τὴν ἀρχή· τὶς παίρνει πρῶτα-πρῶτα ἐντελῶς γυμνές. Θὰ ἐπιμείνωμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, πού δὲν ἐτράβηξεν ἀρκετὰ τὴν προσοχὴ τῶν ψυχολόγων. Δὲν ἔχει ἀποδειχθῆ ὅτι τὸ παιδί πού κουτούλησε στὸ τραπέζι καὶ τοῦ ἀνταποδίδει τὸ χτύπημα πού δέχτηκε ἀπ' αὐτό, βλέπει πρόσωπο στὸ τραπέζι. Δὲ δέχονται βέβαια ὅλοι οἱ ψυχολόγοι σήμερα τούτη τὴν ἐρμηνεία. Ἀλλὰ ἐνῶ ἔκαμαν πρὶν πολλὰ παραχωρήσεις στὴ μυθολογικὴ ἐξήγησι, δὲν προχωροῦν ἀρκετὰ τώρα, ὅταν ὑποθέτουν ὅτι τὸ παιδί ὑποχωρεῖ ἀπλῶς στὴν ἀνάγκη νὰ χτυπήσῃ πού τοῦ διεγείρει ἡ ὀργή. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἀνάμεσα στὴν ἀφομοίωσι τοῦ τραπεζιοῦ με πρόσωπο, καὶ τὴν ἀντίληψιν τοῦ τραπεζιοῦ σὰν πράγματος ἀδρανοῦς, ὑπάρχει μιὰ μεσολαβητικὴ παράστασι πού δὲν εἶναι παράστασι οὔτε πράγματος οὔτε προσώπου: εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς πράξεως πού κάνει τὸ τραπέζι χτυπώντας, ἢ καλύτερα ἡ εἰκόνα τοῦ χτυπήματος πού φέρνει μαζί του—σὰν ἀποσκευὴ πού θὰ τὴν κουβαλοῦσε στὴν πλάτη—τὸ τραπέζι πού εἶναι πίσω του. Ἡ πράξις τοῦ χτυπήματος εἶναι στοιχεῖο προσωπικότητος, ἀλλὰ ὄχι ἀκόμη πλήρης προσωπικότητος. Ὁ ξιφομάχος πού βλέπει νὰ ἔρχεται καταπάνω του ἢ αἰχμὴ τοῦ ἀντιπάλου ξαίρει καλὰ ὅτι ἡ κίνησις τῆς αἰχμῆς παρῆσσε τὸ ξίφος, τὸ ξίφος ἔσσε μαζί του τὸ βραχίονα, ὃ βραχίονα-

νας, μακραίνοντας κι ὁ ἴδιος, ἐπιμήκυνε καὶ τὸ σῶμα· σχίζονται ὅπως πρέπει καὶ ξαίρουν νὰ χτυπήσουν ἴσια μόνο ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού νοιώθουν ἔτσι τὰ πράγματα. Νὰ θέσουν τὰ πράγματα στὴν ἀντίστροφη σειρά, θὰ πῆ νὰ τὰ ἀνοικοδομήσουν καὶ συνεπῶς νὰ φιλοσοφήσουν. Πάντως θὰ πῆ νὰ ξεδιπλώνης ὅ,τι εἶναι συνεπτυγμένο, ἀντὶ νὰ σταθῆς στὶς ἀπαιτήσεις τῆς καθαρῆς πράξης, σὲ ὅ,τι εἶναι ἄμεσα δοσμένο καὶ ἀληθινὰ πρωταρχικό.— Ὅταν σὲ μιὰ ἐπιγραφή διαβάζωμε «ἀπαγορεύεται νὰ περάσετε», πρῶτα πρῶτα ἀντιλαμβανόμαστε τὴν ἀπαγόρευση· εἶναι ὀλοφάνερη· πίσω τῆς μόνο στὸ μισοσκοτάδο, θολὰ εἰκονισμένος εἶναι ὁ φύλακας πού θὰ κάμη τὸν ἔλεγχο. Ἔτσι καὶ οἱ ἀπαγορεύσεις πού προστατεύουν τὴν κοινωνικὴ τάξη προβάλλονται καθαρές, ὠμές· εἶναι κίβλας, ἀλήθεια, πότερο ἀπὸ ἀπλές διατυπώσεις· εἶναι ἀντιστάσεις, πιέσεις, σπρωξιές· ἢ θεότητα ὅμως πού ἀπαγορεύει, καὶ πού αὐτὲς τὴν ἔκρυβαν, θὰ ἐμφανιστῆ ἀργότερα, ὅσο θὰ τελειοποιεῖται ἡ ἐργασία τῆς μυθοποιητικῆς λειτουργίας. Ἄς μὴ παραξενευόμαστε λοιπὸν πού συναντοῦμε στοὺς ἀπολίτιστους ἀπαγορεύσεις πού εἶναι ἀντιστάσεις μισά-φυσικῆς καὶ μισά-ἠθικῆς σὲ ὠρισμένες ἀτομικῆς πράξεις· τὸ ἀντικείμενο πού κατέχει τὸ κέντρο ἑνὸς πεδίου ἀντίστασης θὰ τὸ ποῦν, ταυτόχρονα, «ἱερὸ» καὶ «ἐπικίνδυνο», ὅταν θὰ ἔχουν συγκροτηθῆ τοῦτες οἱ δυὸ ἀκριβεῖς ἔννοιες, ὅταν θὰ εἶναι καθαρὴ ἢ διάκριση ἀνάμεσα σὲ μιὰ φυσικὴ ἀπόβληση καὶ μιὰ ἠθικὴ ἀπαγόρευση· ἕως τότε ἔχει τις δυὸ ἰδιότητες συγχωνευμένες σὲ μιὰ καὶ μόνη· εἶναι ταμπού, γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν πολυνησιακὸ ὄρο πού ἡ θρησκευολογία μᾶς τὸν ἔκαμε οἰκεῖο.

Ἡ πρωτόγονη ἀνθρωπότητα ἀντιλήφθηκε τὸ ταμπού ὅπως οἱ σημερινοὶ «πρωτόγονοι» ; Ἄς συνεννοηθοῦμε πρῶτα γιὰ τὸ νόημα τῶν λέξεων. Δὲ θὰ ὑπῆρχε πρωτόγονη ἀνθρωπότητα, ἂν τὰ εἶδη εἶχαν σχηματισθῆ μὲ ἀνεπαίσθητες μεταβάσεις· σὲ καμμιά στιγμῆ ἐξακριβωμένη δὲ θὰ ἀναδυόταν ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τῆ ζωϊκότητα· ἀλλ' αὐτὸ εἶναι μιὰ αὐθαίρετη ὑπόθεση, πού προσκρούει σὲ τόσες ἀπιθανότητες καὶ στηρίζεται σὲ τόσα διαφορούμενα, πού τὴν πιστεύομε ἀναπόδεικτη (1)· ἀκολουθώντας τὸν ὀδηγητικὸ μῖτο τῶν γεγονότων καὶ τῶν ἀναλογιῶν, φτάνομε πολὺ περισσότερο σὲ ἐξέλιξη ἀσυνεχῆ, πού προχωρεῖ μὲ ἄλματα,

1. Βλέπε τὴ Δημιουργικὴ ἐξέλιξη (L' evolution créatrice), κυρίως τὰ δυὸ πρῶτα κεφάλαια.—Σ. τ. σ.

ἐπιτυχαίνοντας σὲ κάθε σταμάτημα ἓνα τέλειο στὸ γένος του συνδυασμό, παραβλητὸ μὲ τὶς μορφές ποὺ διαδέχονται ἢ μιὰ τὴν ἄλλη ὅταν γυρίζουμε τὸ καλιδοσκόπιο· ὑπάρχει λοιπὸν τύπος πρωτόγονης ἀνθρωπότητας, ἀκόμη κι ἂν τὸ ἀνθρώπινο εἶδος μπόρεσε νὰ συγκροτηθῆ με πολλὰ συγκλίνοντα ἄλματα, ποὺ ἔγιναν ἀπὸ διάφορα σημεῖα καὶ δὲν ἔφτασαν ὅλα τὸ ἴδιο κοντὰ στὴν πραγμάτωση τοῦ τύπου. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ πρωτόγονη ψυχὴ θὰ μᾶς ξέφευγεν ἐντελῶς σήμερα, ἂν εἶχε γίνει κληρονομικὴ μεταβίβαση ἐπίκτητων συνηθειῶν. Ἡ ἠθικὴ μας φύση, στὴν ἀκατέργαστη κατάστασή της, θὰ διέφερε τότε ριζικὰ ἀπὸ τὴ φύση τῶν πιὸ ἀπόμακρων προγόνων μας. Ἀλλὰ μιλοῦν γιὰ κληρονομικὲς ἕξεις καὶ μάλιστα πιστεύουν τὴ μεταβίβαση ἀρκετὰ κανονικὴ ὥστε νὰ προκαλέσῃ μεταμόρφωση, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση πάλι ἰδεῶν ποὺ τὶς ἔθεσαν ἀπὸ πρῖν, καὶ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς θεωρίας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι, ἂν ὁ πολιτισμὸς τροποποίησε βαθειὰ τὸν ἄνθρωπο, τὸ ἔκαμε συσσωρεύοντας στὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, σὰ σὲ δεξαμενὴ, ἕξεις καὶ γνώσεις τὶς ὁποῖες ἡ κοινωνία κερνᾷ στὸ ἄτομο σὲ κάθε νέα γενεά. Ἄς ξύσωμε τὴν ἐπιφάνεια, ἅς σβύσωμε ὅ,τι μᾶς ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἀγωγή τῆς κάθε στιγμῆς· θὰ ξαναβροῦμε μέσα μας στὸ βάθος, ἢ θὰ ξαναβροῦμε παρὰ λίγο, τὴν πρωτόγονη ἀνθρωπότητα. Οἱ «πρωτόγονοι» ποὺ παρατηροῦμε σήμερα μᾶς προσφέρουν τὴν εἰκόνα αὐτῆς τῆς ἀνθρωπότητας; Δὲν εἶναι πιθανό, γιατί ἡ φύση καὶ σ' αὐτοὺς εἶναι σκεπασμένη με στρῶμα ἀπὸ ἕξεις ποὺ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον τὶς διατήρησε γιὰ νὰ τὶς ἀποθέτῃ σὲ κάθε ἄτομο. Ὑπάρχει ὅμως λόγος νὰ πιστεύωμε ὅτι τὸ στρῶμα αὐτὸ εἶναι λιγώτερο πυκνὸ ἀπὸ τὸ στρῶμα τοῦ πολιτισμένου ἀνθρώπου, καὶ ὅτι ἀφήνει περισσότερο τὴ φύση νὰ διαφαίνεται. Ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν ἕξεων στὸ πέρασμα τῶν αἰῶνων θὰ ἔγινε πράγματι σ' αὐτοὺς μὲ διαφορετικὸ τρόπο, στὴν ἐπιφάνεια, μὲ πέρασμα ἀπὸ ἀνάλογο σὲ ἀνάλογο καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τυχαίων περιστατικῶν, ἐνῶ ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς, τῶν γνώσεων, τοῦ πολιτισμοῦ τέλος, γίνεται γιὰ ἀρκετὰ μεγάλες περιόδους σὲ μιὰ καὶ μόνη κατεύθυνση, σὲ ὕψος, μὲ ποικιλίες ποὺ ἢ μιὰ προστίθεται ἀπάνω στὴν ἄλλη ἢ ἀναστομώνονται καταλήγοντας ἔτσι σὲ βαθειὲς μεταμορφώσεις καὶ ὄχι πιά σὲ ἐπιφανειακὲς πολυπλοκότητες. Ὑστερα ἀπ' αὐτὰ βλέπομε σὲ ποιοὺς βαθμοὺς μποροῦμε νὰ πάρωμε ὡς ἀπόλυτα πρωτόγονη τὴν ἔννοια τοῦ ταμπού, ποὺ τὴ βρῖσκομε στοὺς σημερινοὺς πρωτόγονους. Καὶ ἂν ὑποθέσωμε ὅτι παρουσιάστηκεν ἴδια κι ὅμοια σὲ ἀνθρωπότη-

τα πού μόλις ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ χέρια τῆς φύσης, δὲν ἐφαρμοζόταν στὰ ἴδια ἐντελῶς πράγματα, οὔτε πιθανῶς σὲ τόσα πράγματα. Κάθε ταμποῦ ἔπρεπε νὰ εἶναι μιὰ ἀπαγόρευση στὴν ὁποία ἡ κοινωνία εὔρισκεν ὄρισμένο συμφέρον. Ἄλογο ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἀτόμου, ἀφοῦ σταματοῦσε ὀρθὰ κοφτὰ πράξεις νοητικῆς χωρὶς νὰ ἀπευθύνεται στὸ νοῦ, ἦταν ἔλλογο μιὰ πού ἐσύμφερε στὴν κοινότητα καὶ στὸ εἶδος. Ἔτσι εἶναι πού οἱ γενετήσιες σχέσεις, λόγου χάρη, μπόρεσαν νὰ ρυθμιστοῦν ὠφέλιμα μὲ ταμποῦ. Ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν ἔγινε ἔκκληση στὴν ἀτομικὴ διάνοια καὶ ἐπειδὴ μάλιστα ἐπρόκειτο νὰ τὴν ἐμποδίσει, τούτη δῶ, παίρνοντας στὰ χέρια τῆς τὴν ἔννοια τοῦ ταμποῦ, τῆς ἔδωσε κάθε λογῆς αὐθαίρετες ἐπεκτάσεις, μὲ συνειρμούς τυχαίων ἰδεῶν, καὶ χωρὶς νὰ σκοτίζεται γι' αὐτὸ πού θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσωμε πρωταρχικὴ πρόθεση τῆς φύσης. Ἔτσι, καὶ στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ταμποῦ ἦταν πάντα ὅ,τι εἶναι σήμερα, δὲ θὰ ἀφοροῦσε τὸ ἴδιο τόσο μεγάλο ἀριθμὸ ἀντικειμένων, οὔτε θὰ κινούσε σὲ τόσο παράλογες ἐφαρμογές. — Διατήρησεν ὁμως τὴν πρωταρχικὴ του μορφή; Ὁ νοῦς τῶν πρωτόγονων δὲ διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὸν δικό μας ὀφείλει νὰ ρέπη, ὅπως ὁ δικός μας, στὴ μετατροπὴ τοῦ δυναμικοῦ σὲ στατικὸ καὶ στὴ στερεοποίηση τῶν ἐνεργειῶν σὲ πράγματα. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσωμε ὅτι, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασή του, οἱ ἀπαγορεύσεις ἐγκατασταθήκανε μέσα στὰ πράγματα ἐκεῖνα στὰ ὁποία ἀναφέρονταν: δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ ἀντιστάσεις πού ἀντιτάσσονταν σὲ τάσεις, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ τάση ἔχει τὶς περισσότερες φορὲς ἓνα ἀντικείμενο, ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο φάνηκε νὰ ξεκινᾷ ἡ ἀντίσταση, σὰ νὰ εἶχε τὴν ἔδρα του μέσα σ' αὐτό, καὶ ἔγινεν ἔτσι κατηγορούμενο τῆς οὐσίας του. Στὶς στάσιμες κοινωνίες, τούτη ἡ παγίωση ἔγινεν ὀριστικά. Μπόρεσε νὰ εἶναι λιγώτερο τέλεια, ἦταν πάντως προσωρινή, σὲ κοινωνίες πού βρίσκονταν σὲ κίνηση, ὅπου ὁ νοῦς θὰ ἀντιλαμβανόταν στὸ τέλος πίσω ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση ἓνα πρόσωπο.

Ἐποδείξαμε τὴν πρώτη λειτουργία τῆς θρησκείας, ἐκείνην πού ἄμεσα ἐνδιαφέρει τὴ διατήρηση τῆς κοινωνίας. Ἄς φτάσωμε στὴν ἄλλη. Θὰ δοῦμε πάλι τὴ θρησκεία νὰ ἐργάζεται γιὰ τὸ καλὸ τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἔμμεσα, παρορμώντας καὶ κατευθύνοντας τὶς ἀτομικῆς ἐνεργητικότητες. Τὸ ἔργο τῆς θὰ εἶναι δὲ καὶ πιὸ πολύπλοκο καὶ θὰ ἔχωμε νὰ ἀπαριθμήσωμε τὶς μορφές του. Ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν ἐρευνα δὲν κινδυνεύομε νὰ παραπλανηθοῦμε, γιὰτὶ κρατοῦμε τὸν ὀδηγητικὸ μῖτο. Πρέπει πάντα

νά λέμε στὸν ἑαυτό μας ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς ζωῆς εἶναι οὐσιωδῶς ἡ περιοχὴ τοῦ ἐνστίκτου, ὅτι σὲ ὠρισμένη γραμμὴ ἐξέλιξης τὸ ἐνστικτο παραχώρησε μέρος ἀπὸ τῆ θέσης του στὸ νοῦ, ὅτι κάποια διαταραχὴ μπορεῖ νὰ ἐπακολουθήσῃ ἀπ' αὐτὸ καὶ ὅτι ἡ φύση τότε δὲν ἔχει ἄλλο μέσο παρὰ νὰ ἀντιτάξῃ τὸ νοῦ στὸ νοῦ. Ἡ νοητικὴ παράσταση πού ἐπαναφέρει ἔτσι τὴν ἰσορροπία γιὰ ὄφελος τῆς φύσης εἶναι *θρησκευτικὴ*. Ἄς ἀρχίσωμε ἀπὸ τὴν πιὸ ἀπλὴ περίπτωσι.

Τὰ ζῶα δὲν ξαίρουν ὅτι θὰ πεθάνουν. Χωρὶς ἀμφιβολία ὑπάρχουν ζῶα πού ξεχωρίζουν τὸ πεθαμένο ἀπὸ τὸ ζωντανό· μ' αὐτὸ νὰ ἐννοήσωμε ὅτι ἡ ἀντίληψη τοῦ πεθαμένου καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ ζωντανοῦ δὲν προσδιορίζουν στὰ ζῶα τὶς ἴδιες κινήσεις, τὶς ἴδιες πράξεις, τὴν ἴδια στάση· αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ἔχουν τὴ γενικὴ ἰδέα τοῦ θανάτου, οὔτε πιότερο δὲ καὶ τὴ γενικὴ ἰδέα τῆς ζωῆς, οὔτε καὶ καμμιά ἄλλη γενικὴ ἰδέα, τουλάχιστο σὰν παράσταση τοῦ πνεύματος, καὶ ὄχι ἀπλῶς σὰν κάτι πού ὑποδύεται τὸ σῶμα. Τὸ δεῖνα ζῶο «θὰ κάμη τὸν πεθαμένο» γιὰ νὰ ξεφύγῃ ἕνα ἐχθρό· ἀλλὰ ἐμεῖς δίνομε αὐτὸ τὸ νόημα στὴ στάση του· ὅσο γιὰ τὸ ζῶο, αὐτὸ δὲν κινεῖται γιὰτὶ αἰσθάνεται ὅτι ἂν σάλεψε θὰ τραβοῦσε ἢ θὰ ξυπνοῦσε τὴν προσοχή, θὰ προκαλοῦσε τὴν προσβολή, ὅτι ἡ κίνηση προκαλεῖ κίνηση. Πίστεψαν ὅτι βροῦσαν στὰ ζῶα περιπτώσεις αὐτοκτονίας· καὶ ἂν ὑποθέσωμε ὅτι δὲν πλανήθησαν, ὑπάρχει μεγάλη ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸ νὰ κάμῃς ὅτι χρειάζεται γιὰ νὰ πεθάνῃς καὶ στὸ νὰ ξαίρῃς ὅτι θὰ πεθάνῃς ἀπ' αὐτό· ἄλλο πράγμα νὰ κάμῃς μιὰ πράξη, ἀκόμη καὶ καλὰ συνδυασμένη, ἀκόμη καὶ προσαρμοσμένη, ἄλλο πράγμα νὰ φανταστῆς τὴν κατάστασι πού θὰ ἐπακολουθήσῃ. Ἄλλὰ ἂς δεχτοῦμε ἀκόμη καὶ ὅτι τὸ ζῶο ἔχει τὴν ἰδέα τοῦ θανάτου. Δὲν φαντάζεται ἀσφαλῶς ὅτι εἶναι προωρισμένο νὰ πεθάνῃ, ὅτι θὰ πεθάνῃ μὲ φυσικὸ θάνατο, ἂν ὄχι μὲ βίαιο. Θὰ τοῦ χρειάζοταν γι' αὐτὸ μιὰ σειρά παρατηρήσεων πάνω στὰ ἄλλα ζῶα, ἔπειτα μιὰ σύνθεσι, ἔπειτα ἐργασία γενίκευσι πού νὰ παρουσιάσῃ κιόλας ἐπιστημονικὸ χαραχτήρα. Κι ἂν ὑποθέσωμε ὅτι τὸ ζῶο μποροῦσε νὰ σκιαγραφήσῃ τέτοια προσπάθεια, θάταν προσπάθεια γιὰ κάτι πού νὰ ἄξιζε τὸν κόπο· τὸ λοιπόν, τίποτε δὲ θὰ τοῦ ἦταν πιὸ ἀχρηστο ἀπὸ τὸ νὰ ξαίρῃ ὅτι πρέπει νὰ πεθάνῃ. Ἐχει πιότερο συμφέρον νὰ τὸ ἀγνοῇ. Ἄλλὰ ὁ ἄνθρωπος ξαίρει ὅτι θὰ πεθάνῃ. Ὅλα τὰ ἄλλα ἔμψυχα ὄντα, γαντζωμένα στὴ ζωὴ, ἀποδέχονται ἀπλὰ τὴν ὁρμὴ τῆς. Ἄν

δὲν σκέπτονται τὸν ἑαυτὸ τους sub specie aeterni, ἢ ἐμπιστοσύνη των, διηνεκῆς σφετερισμὸς τοῦ μέλλοντος ἀπὸ τὸ παρόν, εἶναι ἢ μετάφραση αὐτῆς τῆς σκέψης σὲ αἴσθημα. Ἄλλὰ μὲ τὸν ἄνθρωπο ἐμφανίζεται ὁ στοχασμὸς, καὶ συνακόλουθα ἢ ἱκανότητα νὰ παρατηροῦμε χωρὶς ἄμεση ὠφέλεια, νὰ συγκρίνωμε τὴν μιὰ μὲ τὴν ἄλλη παρατηρήσεις προσωρινὰ ἀνιδιοτελεῖς, τέλος νὰ γενικεύωμε μὲ τὴν ἐπαγωγή. Διαπιστώνοντας ὅτι κάθε τι πού ζεῖ ὀλόγουρά του στὸ τέλος πεθαίνει, πείθεται, ὅτι καὶ ὁ ἴδιος θὰ πεθάνῃ. Ἡ φύση, προικίζοντάς τον μὲ νοῦ, θέλοντας καὶ μὴ θὰ τὸν ἔφερνε σ' αὐτὴ τὴν πεποίθηση. Ἄλλὰ τούτη ἢ πεποίθηση ἔρχεται νὰ ἀντιταχθῇ στὴν κίνηση τῆς φύσης. Ἄν ἢ ὁρμὴ τῆς ζωῆς ἀπομακρύνῃ ὅλα τὰ ἄλλα ἔμψυχα ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ θανάτου, ἢ σκέψη τοῦ θανάτου πρέπει νὰ ἐπιβραδύνῃ στὸν ἄνθρωπο τὴν κίνηση τῆς ζωῆς. Θὰ μπορέσῃ ἀργότερα ἢ σκέψη αὐτὴ νὰ πλαισιωθῇ μέσα σὲ μιὰ φιλοσοφία πού θὰ ἀνυψώσῃ τὴν ἀνθρωπότητα πρὸ πάντων ἀπὸ τὸν ἑαυτό της καὶ θὰ τῆς δώσῃ περισσότερὴ δύναμη γιὰ δράση. Ἄλλὰ στὴν ἀρχὴ εἶναι καταθλιπτικὴ καὶ θάταν ἀκόμη πιότερο, ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀγνοοῦσε, ὄντας βέβαιος ὅτι θὰ πεθάνῃ, τὴν ἡμερομηνία τοῦ θανάτου του. Ἄς πρέπει νὰ συμβῇ αὐτὸ τὸ γεγονός: μιὰ καὶ διαπιστώνουν κάθε στιγμή ὅτι δὲ συμβαίνει, ἢ ἀρνητικὴ πείρα πού ἐπαναλαμβάνεται συνεχῶς συμπυκνώνεται σὲ ἀμφιβολία μόλις συνειδητῇ, πού μειώνει τὰ ἀποτελέσματα τῆς στοχαστικῆς βεβαιότητος. Δὲν εἶναι λιγώτερο ἀλήθεια ὅτι ἢ βεβαιότητα τοῦ θανάτου, ἀναπηδώντας μὲ τὸ στοχασμὸ σὲ ἕνα κόσμον ἔμψυχων ὄντων πού ἦταν καμωμένος νὰ σκέπτεται μόνο νὰ ζῇ, ἀντικρούει τὴν πρόθεση τῆς φύσης. Τούτη δὲ θὰ προσκόψῃ στὸ ἐμπόδιο πού βρέθηκε νὰ τὸ ἔχη βάλῃ ἢ ἴδια στὸ δρόμο της. Ἄλλὰ ἀμέσως ἀνορθώνεται. Στὴν ἰδέα ὅτι ὁ θάνατος εἶναι ἀναπόφευκτος ἀντιθέτει τὴν εἰκόνα συνέχισης τῆς ζωῆς μετὰ τὸ θάνατον (1)· αὐτὴ ἢ εἰκόνα τὴν ὁποία ἢ φύση ἐξαπολύει στὸ πεδίο τοῦ νοῦ, ὅπου ἐγκαταστάθηκε ἢ ἰδέα τοῦ θανάτου, ξαναφέρει τὰ πράγματα στὴ θέση τους· ἢ ἐξουδετέρωση τῆς ἰδέας μὲ τὴν εἰκόνα διαδηλώνει τότε τὴν ἰσορροπία τῆς φύσης.

1. Εἶναι φανερό ὅτι ἢ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι παραλογιστικὴ μόνο, μὲ τὴ μορφή πού παίρνει γιὰ τὸν πρωτόγονο. Γιὰ τὸ γενικὸ ζήτημα τῆς ἐπιβίωσης ἐξηγηθήκαμε σὲ προηγούμενα ἔργα· θὰ ξαναγυρίσωμε σὲ τοῦτο δὲ. Βλέπε τὸ κεφάλαιον III καὶ τὸ κεφ. IV.—Σ. τ. σ.

πὸ συγκρατεῖται ἀπὸ τὸ γλύστρομα. Ξαναβρισκόμαστε λοιπὸν μπροστὰ στὸ ἐντελῶς ἰδιαίτερο παιγνίδι εἰκόνων καὶ ἰδεῶν ποὺ μᾶς φάνηκεν ὅτι χαρακτηρίζει τὴ θρησκεία στὶς ἀρχές της. Κυτταγμένη ἀπὸ τὴ δεύτερη τούτη ἄποψη, ἡ θρησκεία εἶναι ἀμυντικὴ ἀντίδραση τῆς φύσης ἐνάντια στὴν παράσταση τοῦ νοῦ γιὰ τὸ ἀφεύγατο τοῦ θανάτου.

Γιὰ τὴν ἀντίδραση αὕτη ἡ κοινωνία ἐνδιαφέρεται ὅσο καὶ τὸ ἄτομο. Ὅχι μόνο γιατί ὠφελεῖται ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ προσπάθεια καὶ γιατί ἡ προσπάθεια αὕτη φτάνει μακρότερα ὅταν ἡ ἰδέα τοῦ τέρατος δὲν ἔρχεται νὰ ἐμποδίσει τὴν ὁρμή, ἀλλὰ ἀκόμη, καὶ πρὸ πάντων γιατί ἡ ἴδια ἡ κοινωνία χρειάζεται σταθερότητα καὶ διάρκεια. Πολιτισμένη πὰ κοινωνία στηρίζεται μὲ τὴν πλάτη της σὲ νόμους, σὲ θεσμούς, ἀκόμη καὶ σὲ κτίρια καμωμένα γιὰ νὰ ἀψηφοῦν τὸ χρόνο· ἀλλὰ οἱ πρωτόγονες κοινωνίες εἶναι ἀπλὰ «κτισμένες σὲ ἀνθρώπους»: τί θὰ γινόταν τὸ κῦρος των, ἂν δὲν πίστευαν στὴ μονιμότητα τῶν ἀτομικότητων ποὺ τὶς ἀποτελοῦν; Ἐπιβάλλεται λοιπὸν οἱ νεκροὶ νὰ μένουν παρόντες. Ἀργότερα θὰ ἐρῆ ἡ λατρεία τῶν προγόνων. Τότε οἱ νεκροὶ θὰ πλησιάσουν τοὺς θεούς. Θὰ χρειαστῆ ὁμως νὰ ὑπάρχουν θεοί, τουλάχιστο νὰ προετοιμάζονται θεοί, νὰ ὑπάρχει λατρεία, τὸ πνεῦμα νὰ εἶναι ἀποφασιστικὰ καὶ ἐλεύθερα προσανατολισμένο στὴν κατεύθυνση τῆς μυθολογίας. Ὁ νοῦς στὴν ἀρχὴ φαντάζεται ἀπλῶς τοὺς πεθαμένους σὰν ἀνακατωμένους μὲ τοὺς ζωντανούς, μέσα σὲ μιὰ κοινωνία στὴν ὁποία μποροῦν ἀκόμη νὰ κάμουν καλὸ ἢ κακό.

Μὲ ποιά μορφή τοὺς βλέπει ὁ νοῦς νὰ ἐπιζοῦν; Ἄς μὴ ξεχνοῦμε ὅτι ἀναζητοῦμε στὰ βάθη τῆς ψυχῆς, μὲ τὴν ἐνδοσκόπηση, τὰ συστατικὰ στοιχεῖα πρωτόγονης θρησκείας. Τὸ τάδε ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μπόρεσε νὰ μὴ παραχθῆ ποτὲ ἔξω σὲ καθαρὴ κατάσταση. Θὰ συνάντησε ἀμέσως ἄλλα ἀπλὰ στοιχεῖα, τῆς ἴδιας καταγωγῆς, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἀποτέλεσαν μιὰ σύνθεση ἢ ἀκόμη θὰ τὸ ἔβαλαν ἢ ἐντελῶς μόνο, ἢ μαζὶ μὲ ἄλλα, νὰ χρησιμεύσει γιὰ τὴν ὕλη στὴν ἀπεριόριστα συνεχιζόμενὴ ἐργασία τῆς μυθοποιητικῆς λειτουργίας. Ἐτσι ὑπάρχουν θέματα, ἀπλὰ ἢ σύνθετα, ποὺ τὰ προμηθεύει ἡ φύσις καὶ ὑπάρχουν, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, χίλιες ποικιλίες ποὺ ἡ ἀνθρώπινη φαντασία πλάθει μ' αὐτά. Μὲ τὰ ἴδια τὰ θέματα συνδέονται χωρὶς ἀμφιβολία οἱ θεμελιώδεις πεποιθήσεις ποὺ ἡ θρησκευολογία ἀνακαλύπτει σχεδὸν παντοῦ. Ὅσο γιὰ τὶς ποικιλίες πάνω στὰ θέματα, αὐτὲς εἶναι οἱ μῦθοι καὶ ἀκόμη οἱ θεωρητικὲς συλλήψεις ποὺ ἀπειρα

διαφοροποιούνται κατὰ τοὺς καιροὺς καὶ τοὺς τόπους. Δὲν εἶναι ἀμφίβολο ὅτι τὸ ἀπλὸ θέμα, πρὶν λίγο ὑποδείξαμε σὲ ἄμεση σύνθεσι μὲ ἄλλα, δίνει, πρὶν ἀπὸ τοὺς μύθους καὶ τὶς θεωρίες, τὴν πρωτόγονη παράστασι τῆς ψυχῆς. Ἀλλὰ ἔχει τὸ θέμα αὐτὸ ἔξω ἀπὸ αὐτὸν τὸ συνδυασμὸ ὠρισμένη μορφή; Ἡ ἐρώτησι γίνεται, γιατί ἡ δική μας ἰδέα γιὰ τὴν ψυχὴ πού συνεχίζει τὴ ζωὴ τῆς ὕστερα ἀπὸ τὸ σῶμα συγκαλύπτει σήμερον τὴν εἰκόνα, πού παρουσιάζεται στὴν ἄμεση συνείδησι, γιὰ ἓνα σῶμα πού μπορεῖ νὰ ἐπιζῇ στὸν ἑαυτὸ του. Αὐτὴ ὅμως ἡ εἰκόνα ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει, καὶ φτάνει μικρὴ προσπάθεια γιὰ νὰ τὴν ξανασυλλάβωμε. Ἀπλούστατα εἶναι ἡ ὀπτικὴ εἰκόνα τοῦ σώματος ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν εἰκόνα πού μᾶς δίνει ἡ ἀφή. Ἐχομε ἀποκτήσει τὴ συνήθεια νὰ θεωροῦμε τὴν πρώτη ἀχώριστη ἀπὸ τὴ δεύτερη, σὰν ἀντανάκλασι ἢ σὰν ἀποτέλεσμα. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνσι πραγματοποιήθηκε ἡ πρόδοσι τῆς γνώσεως. Γιὰ τὴν ἐπιστήμη μας, τὸ σῶμα οὐσιαστικὰ εἶναι ὅ,τι εἶναι γιὰ τὴν ἀφή· ἔχει προσδιορισμένη μορφή καὶ διαστάσεις ἀνεξάρτητες ἀπὸ μᾶς· κατέχει ὠρισμένη θέσι στὸ χῶρον καὶ δεῖ θὰ μπορούσε νὰ τὴν ἀλλάξει, χωρὶς νὰ ἔχη τὸ χρόνον νὰ καταλάβῃ μιὰ μιὰ τὶς θέσεις πού μεσολαβοῦν· ἡ ὀπτικὴ εἰκόνα πού ἔχομε ἀπὸ τὸ σῶμα θὰ ἦταν ἔτσι ἓνα φαινόμενο, μιὰ ὀπτασία, πού θὰ ἔπρεπε νὰ διορθώναμε πάντα τὶς ποικιλίες τῆς ξαναγυρίζοντασ στὴν εἰκόνα πού δίνει ἡ ἀφή· τούτη δὲ ἡ εἰκόνα, θὰ ἦταν τὸ ἴδιο τὸ πρᾶγμα, ἢ ἄλλη ἀπλῶς θὰ τὸ ἐδήλωνε. Δὲν εἶναι ὅμως τέτοια ἡ ἄμεση ἐντύπωσι. Τὸ πνεῦμα τὸ ἀπληροφόρητο θὰ βάλῃ στὴν ἴδια σειρὰ τὴν ὀπτικὴ εἰκόνα καὶ τὴν εἰκόνα τῆς ἀφῆς, θὰ τοὺς ἀποδώσῃ τὴν ἴδια πραγματικότητα, καὶ θὰ τὶς θεωρήσῃ σχετικὰ ἀνεξάρτητες τὴ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὁ «πρωτόγονος» δὲν ἔχει παρὰ νὰ σκύψῃ σὲ μιὰ λίμνη γιὰ νὰ παρατηρήσῃ στὰ νερά τῆς τὸ σῶμα, τέτοιο πού τὸ βλέπουν, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὸ σῶμα πού ἐγγίξουν. Χωρὶς ἀμφιβολία τὸ σῶμα πού ἐγγίξει εἶναι στὸν ἴδιο βαθμὸ τὸ σῶμα πού βλέπει: αὐτὸ ἀποδείχνει ὅτι ἡ ἐπιδερμικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σώματος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ σῶμα πού βλέπομε, εἶναι ἱκανὴ νὰ διπλασιάζεται, καὶ ὅτι τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δυὸ ἀντίτυπα μένει μὲ τὸ σῶμα πού ἐγγίξομε. Δὲν εἶναι γι' αὐτὸ λιγώτερο ἀληθινὸ ὅτι ὑπάρχει ἓνα σῶμα χωρὶς ἐσωτερικό, χωρὶς βαρύτητα, πού στὴ στιγμὴ μεταφέρεται στὸ σημεῖο ὅπου βρίσκεται. Ὅτι τὸ σῶμα αὐτὸ παραμένει μετὰ τὸ θάνατο, δὲν ἔχει ἀσφαλῶς τίποτε μέσα του, πού νὰ μᾶς κἀνῃ νὰ τὸ πιστεύωμε. Ἄν ὅμως ἀρχίζωμε νὰ θέτωμε κατ' ἀρχὴν, ὅτι κάτι πρᾶ-

πει νὰ παραμένη, αὐτὸ θάναι ἀσφαλῶς τοῦτο τὸ σῶμα καὶ ὄχι τὸ ἄλλο, γιατί τὸ σῶμα πού ἐγγίζουεν εἶναι ἀκόμη παρόν, μένει ἀκίνητο καὶ δὲν ἀργεῖ νὰ διαλυθῆ, ἐνῶ ἡ ὄρατὴ ἐπιδερμίδα μπόρεσε νὰ καταφύγη, δὲ σημαίνει πού, καὶ νὰ παραμένη ζωντανή. Ἡ ἰδέα λοιπὸν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπιζεῖ σὲ κατάστασι σκιᾶς ἢ φαντάσματος εἶναι ἐντελῶς φυσική. Θὰ προηγήθηκε, πιστεύομε, ἀπὸ τὴν πιὸ λεπτὴ ἰδέα μιᾶς ἀρχῆς πού θὰ ἐμψύχωνε τὸ σῶμα σὰν μιὰ πνοή· τούτῃ ἢ πνοῇ (ἄνεμος (')) σιγὰ σιγὰ ἐκπνευματώθηκε καὶ αὐτὴ σὲ ψυχὴ (anima ἢ animus). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ φάντασμα τοῦ σώματος φαίνεται ἀνικάνο νὰ ἐξασκήσῃ μόνο του πίεσι στα ἀνθρώπινα περιστατικά, καὶ ὅτι πρέπει ὅμως νὰ τὴν ἐξασκήσῃ, γιατί ἡ ἀπαίτησι γιὰ συνεχῆ ἐνέργεια ἔκαμε νὰ πιστέψουν στὴν ἐπιβίωσι. Ἀλλὰ ἐδῶ ἐπεμβαίνει νέο στοιχεῖο.

Δὲ θὰ ὀρίσωμε ἀκόμη τὴν ἄλλη αὐτὴ στοιχειώδη τάσι. Εἶναι φυσική ὅσο καὶ οἱ δυὸ προηγούμενες· ὅμοια εἶναι ἀμυντικὴ ἀντίδρασι τῆς φύσις. Θὰ ἔχωμε νὰ ἀναζητήσωμε τὴν ἀρχὴ τῆς. Γιὰ τὴν ὥρα θὰ ἐξετάσωμε μόνο τὸ ἀποτέλεσμά τῆς. Καταλήγει αὐτὴ ἢ τάσι στὴν παράστασι δύνامي πού ἀπλώνεται στὸ σύνολο τῆς φύσις καὶ κατανέμεται στα πράγματα καὶ στα ἀτομικά ὄντα. Τούτῃ τὴν παράστασι ἢ θρησκευολογία τὴ θεωρεῖ γενικά πρωτόγονη. Μᾶς μιλοῦν γιὰ τὸ πολυνησιακὸ «μανά», τοῦ ὁποίου τὸ ἀνάλογο τὸ βρίσκομε ἄλλοῦ μὲ διαφορετικά ὀνόματα: «βακάντα» τῶν Σιού, «ὀρέντα» τῶν Ἰροκουά, «παντάγκ» τῶν Μαλαισίων κλπ. Ἄλλοι λέγουεν ὅτι τὸ «μανά» θάταν καθολικὴ ἀρχὴ ζωῆς καὶ ἰδιαίτερα θὰ συνιστοῦσε, γιὰ νὰ μιλήσωμε τῇ δικῇ μας γλώσσῃ, τὴν οὐσία τῶν ψυχῶν. Ἄλλοι, ὅτι μᾶλλον θὰ ἦταν μιὰ δύνامي ἐπιπρόσθετη καὶ πού ἢ ψυχὴ, ὅπως δὲ καὶ κάθε ἄλλο πρᾶγμα, θὰ μπορούσε νὰ τὴν ἀποκτήσῃ, ἀλλὰ πού δὲ θὰ ἀνῆκε οὐσιαστικά στὴν ψυχὴ. Ὁ Δυρκέμ, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ στηρίζῃ τοὺς συλλογισμούς του στὴν πρώτη ὑπόθεσι, δέχεται ὅτι τὸ «μανά» παρέχει τὴν τοτεμικὴ ἀρχὴ μὲ τὴν ὁποία κοινωνοῦν τὰ μέλη τῆς πατριᾶς· ἢ ψυχὴ θὰ ἦταν ἢ ἄμεση ἐξατομίκευσι τοῦ «τοτέμ» καὶ θὰ μετεῖχε μ' αὐτὸ τὸ ἐνδιάμεσο στὸ «μανά». Δὲν εἶναι ἔργο μας νὰ ἐκλέξωμε ἀνάμεσα στίς διάφορες ἐρμηνεῖς. Γενικά, διστάζομε νὰ θεωρήσωμε πρωτόγονη, ἐννοοῦμε φυσική, μιὰ παρά-

1. Ἑλληνικά στὸ πρωτότυπο.—Σ.τ.μ.